

אתנוגרפיה של סדנת תרגום של "מכתוב"

לימור מרגולין-יחידי

אוניברסיטת תל-אביב

תכלית התרגום בין שפות, אומר וולטר בנימין, היא: "ביטוי הלז הפנימי של זיקת הגומלין בין הלשונות," ואת "משימת המתרגם" הוא מגדיר כך:

"משימתו של המתרגם היא למצוא את ההתכוונות הנאותה כלפי הלשון שהוא מתרגם אליה, התכוונות שתעורר בה את ההד של המקור...בלי לחצות את גבולו, קורא התרגום למקור להיכנס פנימה, להגיע פנימה לאותו מקום אחד ויחיד, שההד שם מחזיר בלשונו שלו את הרהורי היצירה הכתובה בלשון אחרת" (בנימין, "משימתו של המתרגם", 1993).

סדנת תרגום של מכתוב. שלושה ימים במרכז התרבות במשכנות שאננים. אני בתפקיד צופה מתעדת: מתבוננת, מקשיבה, כותבת, ובמפגשי המליאה משתפת. אתנוגרפיה של פרויקט תרגום.

לקראת המפגש הראשון במליאה מתקבצים חמישה-עשר איש, פלסטינים ויהודים, רובם ככולם פעילים ותיקים וחדשים במפעל התרגום של "מכתוב". בהמשך אני מבינה שכולם מתנדבים לקחת חלק בפרויקט, מוותרים על ימי עבודה, ובתום שלושת ימי הסדנה אני מבינה למה.

כמה מילים על האווירה: בשיחת החולין שלפני תחילת המפגש בולטת לאוזניי (כמי שבאה מבחוץ, ואינה דוברת ערבית) הנוכחות הטבעית והמתחלפת של עברית וערבית (גם הבדיחות הן דו-לשוניות), אין התקבצויות לאומיות, המשתתפים יושבים בערבוב, הם נראים נהנים. לאורך שלושת הימים שאצפה בהם אציין – גם בפניהם – כמה הרבה הם צוחקים (וכמה מעט כועסים, גם כשלא מסכימים).

במפגש הראשון משורטטים החזון של הפרויקט ו"משימת המתרגם" שלהם.

אומרת ראויה בורבארה: "יוצרים אסכולה חדשה לתרגום בעולם שילמדו מהמודל הדו-לאומי הדו-לשוני. מאוד גאה בכך. ערבים ויהודים חיים יחד, מתרגמים יחד. סוף-סוף הלשון הכרותה של הערבי האילם, נתנו לו לדבר, להביע את רגשותיו." היא מספרת על

תגובות שהיא מקבלת על תוצרי התרגום שמפורסמים: "איפה הייתם עד עכשיו? לא ידענו. פעם ראשונה רואים צד אחר של ערבי, קוראים את דעותיו ומחשבותיו." יוני מנדל מוסיף: "ערך פוליטי אמיתי בפעילות. העובדה שיוצאים נגד מודלים יחידיניים, יהודים, עם מונופול, יש פיל ענקי בחדר. מקווה שהמסר של פעולה משותפת, שיהיה אפשר לתרגם את המודל, מתחילים דרך תרגום, ומקווה שלא נעצור שם."

אז מה יש לנו כאן?

יש אב-טיפוס למודל תרגום, שבבסיסו תהליך של תרגום דיאלוגי, בשיח, שמניח שוויון בין שתי שפות, שני לאומים, שתי תרבויות ושני אנשים, שבנקודת המוצא שלהם טבועים יחסים טעונים ולא סימטריים בעבר ובהווה. לשם כך כל תהליך תרגום מתבצע על ידי מתרגם ועורך תרגום שהם משני הלאומים.

יש קבוצה מעורבת לאומית ושפתית של אנשי מקצוע, שמבקשת ליישם הלכה למעשה את החזון, ומתחילה את העשייה מהמולקולות המקומיות של צוותי עבודה קטנים וסיפורים קצרים (וסוחפת אחריה את כל הנקרה בדרכה, למשל, את מנכ"ל משכנות שאננים וצוותו).

יש עניין לבחון במהלך הסדנה באופן ניסויי מודלים שונים של תהליכי תרגום, מתוך תפישה שלפיה "המודל של מכתוב מתפתח מתוך הפרקטיקה והתיאוריה" (איאד ברגותי) ובשאיפה לעצב מהמודל הדיאלוגי הכללי דפוסי עבודה למהלכי התרגום (יוני מנדל).

יש תהליך שהוא דיאלוגי בכל היבטיו, לא רק בין המעורבים על השפות והתרבויות שהם מביאים עמם, אלא גם ביחסים בין מקור לתרגום, אשר עומדים זה ליד זה ומדברים ביניהם.

יש רצון שהתהליך יהווה מיקרוקוסמוס של משהו גדול יותר, שיפרוץ את גבולות התרגום והספרות אל מציאות החיים, ובה־בעת יפרוץ את גבולות המרחב הישראלי-ערבי אל מרחבים טעונים לאומיים-שפתיים-תרבותיים נוספים, ובמידת־מה אף יפרוץ את גבולות היחסים בין מקור לתרגום.

לסדנה יש שתי מטרות מעשיות מרכזיות: האחת, לבחון מודלים שונים של תרגום בקבוצות עבודה, שנעות בין שניים לשלושה משתתפים (דיאדה וטריאדה) ובוחנות ב"מעבדה" של הסדנה חוזקות ואתגרים במודלים של תרגום סינכרוני או עוקב (עקרונות

המודלים השונים מפורטים בדף הסבר שהמשתתפים קיבלו). לעתים מבצעים את התהליך מתרגם ועורך תרגום בלבד, ולעתים שותפים לו כבר בשלב התרגום עורך ספרותי או הסופר. כל משתתף חווה בהתאמה יותר ממודל אחד וחובש יותר מכובע אחד. אף שמוגדרים מודלים מובחנים, המציאות יוצרת דינמיות לא מתוכננת, תהליכי עבודה גמישים שלא דווקא נצמדים למודל מוגדר (הסינכרוניות, למשל, מהווה מודל מאתגר שמוביל להתאמות או לצורך להיעזר בסופר אף שהוא לא חלק מהמודל). בנוסף, צוותי העבודה משנים את גודלם; אורחים ואנשי מקצוע נוספים מוזמנים להצטרף, לשמוע ולחוות את דעתם.

המטרה השנייה היא שבסוף התהליך יהיו עשרה תרגומים של עשרה סיפורים שונים, לאחר שעשר קבוצות עבודה יעבדו עליהם, לקראת קובץ סיפורים שני מתוכנן. בתום הסדנה כל הצוותים עומדים ביעד.

במפגש הפתיחה מציע יהודה שנהב־שהרבני: "להתעכב על אפֿוריות – דרכים ללא מוצא, לסמן, להבין, לחזור אליהן, לא להיבהל ולא לפתור." המציאות בעצמה נדמית לא פעם ללא מוצא, והיא מזמנת לתוך היצירות שלל אפֿוריות. למשל, כשגיבורי הסיפורים מדברים בעברית, עברית של דוברי ערבית על שיבושי הלשון שבה, וההתלבטות היא אם ואיך לשקף זאת. דוגמה לכך היא המילה "כוננות" שמופיעה באחד הסיפורים. הסופר מאיית אותה בערבית באופן שצורם לאוזנו של דובר עברית. במפגש עם הסופר מתברר שהוא עצמו לא התכוון לשבש את אופן ביטוייה של המילה. עד כמה עובדה זו משפיעה וצריכה להשפיע על הבחירה התרגומית? האם חזרה על השיבוש הוא הגחכה או שיקוף של מציאות? אפֿוריה. או למשל, שמות ערים ויישובים שמוזכרים בסיפורים, שקצתם היו ואינם ואחרים עומדים על תלם, אבל הקורא בעברית לא מכירם בשמם ובזהותם הערביים־פלסטיניים. לדוגמה, יריחו שהיא "אריחא". ומה עם "ביסאן", "צפד", "עכא" ו"חיפא"? בדיון שמתעורר מועלים פתרונות שונים לחוסר המוצא, אף אחד מהם אינו כזה שמסמן מוצא ברור, ובכולם ניכרת התלבטות. אם קורא העברית לא מבין, זה עניין שלו? ומה אם הוא יתקומם ונאבד קוראים? אולי להשתמש בהערת שוליים? או לציין בעקיצה בגוף הטקסט "יש המכנים אותה", ולהזכיר את שמה הנוכחי בעברית של העיר? אפֿוריה. המוצא המוצע מבטא את המורכבות שבתהליך. ועוד דוגמה, קללה שאין לה מקבילה בעברית. איאד ברגותי מציע, "בוא נגיד מושלקה – נלמד את היהודים עוד קללה." "זו

אפוריה, " מגיב דניאל בהר. "אוקיי, אפוריה, " משיב לו איאד ברגותי, " זה אחד בשביל יהודה. "

יהודה שנהב־שהרבני מבקש מהמשתתפים לחפש את "הדרמה של התרגום". באחת מקבוצות העבודה יאמר: "אלו המקומות שניתן לעשות הרבה דרמה. ומותר לך, את מתרגמת, את לא כפופה לסופר, למרות שאנחנו מכבדים אותו... אני מעודד אתכם לעשות משא ומתן, לשנות כמה דברים, זה לא קדוש." הוא מתעניין אם בתהליך התרגום הצוות חש שיש לו השפעה על המקור, וכשנענה בחיוב, הוא מבטא את תפישת עולמו באשר ליחסי המתרגם־מקור: "גם אם תשני לו שניים־שלושה דברים במקור – זה הישג." במסגרת השיחות במליאה, לקראת תהליכי העבודה ובעקבותיהם, הם מתלבטים בנוגע למרחב הפעולה שיש וסצריך להיות למתרגם מול הסופר ומול היצירה.

הדינמיקה שמתארות מונא אבו בכר וגלי עגנון במפגש עם הסופרת מאירה זויות רבות בלבטים שנוגעים ליחסי מתרגם־סופר: "לא שאלנו אם מותר להוריד או לא, רק למה היא מתכוונת," אבו בכר מתארת את שהתרחש מצד המתרגמים. אלא שהסופרת עומדת על כך שהתרגום ישקף את כוונתה, "זה מה שהתכוונתי וככה יהיה." בתגובה לכך: "ניסיתי להגיד לה, עכשיו זה כבר לא טקסט שלך, כשאת משחררת, התרגום יהיה משהו אחר. גם הקהל לוקח משהו." על המשולש הזה של סופר־מתרגם־קורא אומרת ראוייה בורבארה: "אני לא רוצה שהמתרגם ייקח את התפקיד של הקורא. אנחנו עושים 'מות המחבר', אבל למתרגם צריכים להיות גבולות." יהודה שנהב־שהרבני רואה את היחסים אחרת: "את מניחה שיש תרגום אחד נכון, התרגום עם המקור יכול להיות שונה, ולכן הוא בדיאלוג." צאלח עלי סואעד מתקשה לקבל את העמדה הזאת ומעיר: "האמירה 'זה כבר לא של הסופר' היא מאוד קשה." "לא נעשה את זה אם הסופר לא יסכים," משיב לו יהודה שנהב־שהרבני, וכשיובל אברהם מעיר שהקורא רואה את שם הסופר, מציע שנהב־שהרבני להוסיף את שם המתרגם בכותרת.

תפקיד המתרגם, משימתו וחירותו מול היצירה, במנותק מהיחסים עם הסופר, מקבלים ביטויים מגוונים במהלך ישיבות העבודה: "דיברנו על זה שהיינו מוותרות על 20%-30 מהטקסט. בערבית, משתמשות בהרבה מסביב, בעברית זה לא עובד" (מונא אבו בכר וגלי עגנון). "לא חייבים להיצמד למה שהוא כתב, כי זה לא דווקא כל כך הגיוני מה שהוא כתב" (כפאח עבד אלחלים ויובל אברהם). "פה לתרגם מילולית זה באמת, המטאפורות גם לא מוצלחות" (קלייר אורן ואיאד ברגותי). על החירות מול היצירה ניתן ללמוד ממהלך ספונטני של "חפירה ארכיאולוגית", שבה מאותר מקור נוסף של הסיפור, ישן ושונה

בתוכנו, כשהחלטה שמתקבלת לאחר התלבטות היא לתרגם לעברית נוסח של סיפור, המסתמך על סוף הסיפור בנוסחו המקורי, השונה מהנוסח העדכני שהסופר שלח. תהליך העבודה על התרגום מתבצע מול סופר שאינו נוכח ואינו מודע, באותם שלבי עבודה, לבחירה תרגומית זו (לואי וותד, יוני מנדל, דפנה רוזנבליט).

אחד ההיבטים המרתקים ביותר מבחינתי בהקשרו של תהליך התרגום נוגע ליחסים הפורמליים והלא-פורמליים שנרקמים בין צוות התרגום לסופר, בין שמודל התרגום כולל השתתפות של הסופר במפגש השני מבין שלושה, ובין שתהליך התרגום אינו כולל את הסופר. המפגשים עם הסופרים שבהם צפיתי היו שונים מאוד אלה מאלה.

יש מפגשים שתפקידם לרתום לתהליך סופרת שמתלבטת בנוגע לעצם השתתפותה בפרויקט. היא לא מבינה עברית, ובמפגש עמה מתבצע מהלך של תרגום התרגום מעברית בחזרה לערבית לצורך התייחסותה. שפת הגוף של הסופרת היא הסיפור במפגש הזה. תחילה היא נשענת לאחור, שקטה, מבושת, וככל שהמפגש מתקדם היא רוכנת קדימה, קשובה ומעורבת. במליאה, לאחר אותו מפגש, מצינות מונא אבו בכר וקלייר אורן, שעיקר חשיבות המפגש בכך שהסופרת בטוחה יותר בהחלטתה להשתתף בפרויקט.

במפגש עם סופר אחר, דובר עברית רהוטה, מעורבותו והתערבותו בתרגום ובמהלכי עריכת התרגום הן אקטיביות ומלאות. זו התערבות במילים, במשמעותן, ולאחר שמוסבר לו המונח אפורה, גם בדרכי המוצא למצבי חוסר המוצא. כך למשל, הסופר מבהיר את כוונתו במונח "דהת", שצוות התרגום תרגם כזהות. הסופר מציין כי התכוון לנפש במובנה הפואטי, לא לזהות סוציולוגית. לעתים המפגש מלמד שמה שהיה נדמה כשיבוש לשוני, "כמה אזרח אני?" למעשה נושא בחובו משמעות עמוקה של מציאות משובשת: "רבע אזרח? חצי אזרח?" ולא שיבוש לשוני. השפעת המפגש עם הסופר על הטקסט המתורגם משמעותית בכל ההקשרים.

יש גם צוות שלא מתוכנן לו מפגש עם הסופר, אבל מתעורר אצלו צורך להבין את ההקשר של הסיפור, שכן כל אחד מחברי הצוות מבין את ההקשר באופן שונה. בהחלטה ספונטנית ראויה בורבארה מתקשרת אל הסופר. זה סיפור שכתב לפני יותר מ-30 שנה, וגם הוא זקוק לכמה רגעים כדי להיזכר בפרטים. אחרי השיחה אומר יוני מנדל: "טייב, דבר ראשון עכשיו הייתי מתרגם הכול אחרת... אני מבין משהו חדש." לאחר יצירת הקשר הראשונה, הצוות חש בנוח לברר מול הסופר הקשרים היסטוריים נוספים שאנשי הצוות חלוקים לגביהם, וכן מתבקשת וניתנת רשותו להוסיף לסיפור שם של כפר שלא

מוזכר בו. "עכשיו אני אוהב אותו יותר, קודם התעצבנתי עליו", אומר יוני מנדל ומסכם: "כל כך הרבה פעמים מתרגמים כשהבן אדם נמצא שעה ממך." ומוסיף: "ואני אמרתי בהתחלה, לא, אל תצללו."

כשאנטון שמאס תרגם את "האופסימיסט"¹, הוא לא כונה ה"מתרגם", אלא שמו צוין כמי שיצר "גרסה בעברית". הייתה זו גרסה שניתנה לה ברכת הדרך של יוצר הגרסה בערבית, הלא הוא אמיל חביבי. בתום הצפייה בסדנת התרגום – במהלך התרגומי המרתק שמתבצע במודל העבודה המתגבש של "מכתוב" – דומה בעיניי שהמודל שמתגבש הוא של יצירת "גרסה בעברית". זהו מהלך שמרפרר ליחסים שבין מקור לתרגום ב"אופסימיסט" וליחסים שבין יוצר ומתרגם, דוגמת יחסיהם של חביבי ושמאס. לצד זאת, יש במודל שוני מהותי שנמצא בליבת התהליך, והוא שמעניק לו את ייחודו.

"הבה נלווה תנועת אהבה זו. מחוות אוהב זה הפועלת בתרגום. היא אינה משעתקת, אינה משחזרת, אינה מייצגת, בעיקר אינה מחזירה את משמעות המקור אלא בנקודת המגע או החיבוק הקטנה-עד-אינסוף של המשמעות. היא מרחיבה את גוף הלשונות, מביאה את הלשון לכדי התפשטות סמלית; וסמלי כאן מבקש לומר, שככל שמועט השחזור שיש להשיג, שומה עדיין על המצרף החדש הרחב יותר, הגדול יותר, לכונן מחדש דבר מה" (דרידה, 2019).

זהו המבט הכפול, המרובה והמשותף של פלסטינים ויהודים בפעולת התרגום הדיאלוגית, שיש בה העברה של יצירה ספרותית משפה ומתרבות אחת - אם יורשה לי לומר ברוח החזון - אל רעותה.

¹ "אל-וקא'ע אל-ע'ריבה פי אח'תפא'א סעיד אבי אל-נחס אל-מתשא'ל" (1974), המוכר בעברית בשם "האופסימיסט - הכרוניקה המופלאה של היעלמות סעיד אבו אל-נחס אל-מתשא'ל" (גרסה בעברית, 1984).